

MUMTOZ ADABIYOTDA QADRIYAT VA BAG'RIKENGLIK G'OYALARI

Jo'raboev Otabek Rustambek o'g'li,

*O'zR FA Alisher Navoiy nomidagi Davlat adabiyot muzeyi katta ilmiy xodimi,
filologiya fanlari nomzodi, dotsent.*

atabekrj@gmail.com

Annotatsiya

Maqolada Sharq mumtoz adabiyoti bag'rikenglik g'oyasi qanday aks etganligi misollar yordamida ochib berilgan. Jaloliddin Rumiy, Navoiy, Bobur, Uvaysiy, Muhsiniy va Haziniy she'rlaridagi ana shu jihatlarga uyg'un o'rinlar tahlil etilgan. O'zbek mumtoz adabiyoti namoyandalari diniy mavzular qatori dinlar va mazhablararo bag'rikenglik tushunchasini o'zlarining ayrim asarlarida targ'ib etganliklari ko'rsatib berilgan.

Kalit so'zlar. Bag'rikenglik, mumtoz adabiyot, Navoiy, Bobur, Uvaysiy, Muhsiniy, Haziniy

Аннотация

В статье на примерах показано, как в восточной классической литературе отражается идея толерантности. Проанализированы соответствующие этим аспектам отрывки в стихотворениях Джалал ад-Дина Руми, Навои, Бабура, Увайси, Мухсини и Хазини. Показано, что представители узбекской классической литературы, наряду с религиозной тематикой, в некоторых своих произведениях пропагандировали концепцию толерантности между религиями и сектами.

Ключевые слова. Толерантность, классическая литература, Навои, Бабур, Увайси, Мухсини, Хазини.

Abstract

The article shows, using examples, how the idea of tolerance is reflected in the Eastern classical literature. The corresponding passages in the poems of Jalal ad-Din Rumi, Navoi, Babur, Uvaysi, Mukhsini and Khazini are analyzed. It is shown that representatives of Uzbek classical literature, along with religious themes, in some of their works promoted the concept of tolerance between religions and sects.

Keywords. Tolerance, classical literature, Navoi, Babur, Uvaysi, Mukhsini, Khazini.

Qadimdan Sharq adabiyoti ezgu va umumbashariy qadriyatlarni vasf etib, targ'ib qilib kelgan. Ana shunday tushunchalardan biri bag'rikenglikdir. Sharq

mumtoz adabiyotining eng ulug' siymolari dinlararo bag'rikenglik va umuminsoniy qadr-qimmatni o'z asarlarida kuylaganlar. Misol uchun, Mavlono Jaloliddin Rumiy (1207-1273) "Devoni kabir"da shunday deydi:

*Onhoki talabgori Xudoyid, Xudoyid!
Berun ze shumo nist, shumoyid-shumoyid!
Chize ki nakardid gum az bahra chi juyid,
Ve-andar talab gum nashuda bahra charoyid?..*

Tarjimasi:

Sizlarki talabgori Xudosiz, Xudosiz,
Sizdan narida yo'q u, bilasiz, bilasiz.
Neniki yo'qotmabsiz nechun axtaradirsiz?
Yo'q bo'lmagan ul narsani istab ne qilasiz?.. [1, 87]

Albatta, o'z davrida din va mazhab talashib juda ko'plab jang-u jadallar, urushlar va qon to'kishlar yuz berardi. O'sha holatlarni ko'rgan va chuqur mushohada qilgan Jaloliddin Rumiy Tangri taoloni o'z hollaricha qidirib, turli g'avg'olarga sababchi bo'layotganlarga qarata – inson, avvalo, o'zligini tanishi lozim, "o'zini tanigan Tangrini taniydi" demoqda. Negaki, har bir inson Tangridan ya'ni, uning marhamatidan chetda emasligini yana bir bor eslatmoqda.

Bu borada hazrat Alisher Navoiy (1441-1501) aytadiki:

*Xaloyiqqa ko'rma qilib benavo,
O'zingga ravo ko'rmaganni ravo. [2, 57]*

Ya'ni, ulug' shoirga ko'ra: Xalqni ko'p ham benavo (maslaksiz, yo'lsiz) deb o'ylama; o'zingga ravo ko'rmagan yomonliklarni xalqqa ham ravo ko'rma.

Xalq ham doimo sof e'tiqod sari intiladi. Uni ana shunday poklik sari chorlash lozim. Faqat o'zini "haq" deb, tutgan yo'lini esa "to'g'ri" deb turib olguvchilarga qarata Navoiy deydi:

*Ka'baki, olamning o'lub qiblasi,
Qadri yo'q andoqki ko'ngul ka'basi. [2, 14]*

Demak Navoiyning ta'kidlashicha, Ka'ba butun olamning qiblasi bo'lsa-da, ko'ngul ka'basining qadri ortiqroqdir.

Bu o'rinda inson omili, uning qalbi bosh planga chiqmoqdaki, mumtoz adabiyotda ham bosh mavzu inson go'zalligini vasf etishdir. Uning ezgu ishlarini maqtash, turli yomon illatlar, chunonchi diniy mahdudlik va ayirmachilikni qoralash ham bosh mavzulardan bo'lgan. Albatta, bu jihat asl insoniy xislatlarni ulug'lash va sirama-sira tavsif etish orqali namoyan bo'ladi. Yana, Navoiy yozadi:

*Agar ishq aro bo'ldi mubaddal kufr ila dinim,
Ne g'am, chun poklik rasmidurur bu ishda oyinim. [2, 21]*

Ya'ni, ishq ichra qolib, hatto ba'zilar nazdida dinim ham kufrga muftalo bo'lgan esa-da; g'amim yo'q, chunki bu ishda (ishq yo'lida) bajaradigan odatlarim poklik bilan yo'g'rilgandir.

Mana asl bag'rikeng insoniylik va oshiqlikning ochiq ko'rinishi. Navoiy bir o'rinda aytadiki: *"O'zi poku ko'zi pokni inson desa bo'lur..."* Demak, pok niyatli va pokiza zotlarnigina INSON degan yuksak sharaflı nom bilan atash mumkin ekan. Pok insonlar albatta butun dunyo ahliga yaxshilik tilaguvchi, millatlarni teng ko'ruvchi bo'ladi. Zeroki,

*Olam ahli bilingizkim, ish emas dushmanlig',
Yor o'lung biringizgaki, erur yorlig' ish...[2, 30]*

Bag'ri butun va keng insoniylikning yana bir ko'rinishi Navoiy nazdida ehson-saxovatdir. U "Mahbub-ul-qulub"da yozadi: *"Insoniyat bog'ining dilpisandroq shajari ham ehsondur va odamiylik gulining arjumandroq gavhari ham ehsondur..."* (ya'ni: Agar insoniyatni bir bog' deb atasak, dillarni tutib turguvchi daraxt ham ehson, odamiylikning guli, tanlab olingan gavhari ham ehsondir...)

Demakki, ehson hox moddiy, hox ma'naviy bo'lsin asl insonni bag'rikenglik sari ildamlovchi, komillikka etaklaguvchi jihat ekan. Shuning uchun Navoiy:

*Bu gulshan ichra yo'qdur baqo guliga sabot,
Ajab saodat erur qolsa yaxshiliq bila ot!*

deya insonning nomini abadul-abad baxtlilar safidan o'rin olishi uchun albatta yaxshilik bilan nom chiqarishi zarurligini uqtirmoqda. Yaxshilik esa Navoiy uqtirganidek birinchi galda, o'zgalarga ezgulik tilash, tinchlik-farog'atda sodir bo'ladi.

Albatta kishi o'z istak-hoxishlarini ustun qo'yib, o'zgalar fikri bilan hisoblashmas ekan, o'z ra'yiga e'tiqod qilib el-yurt farovonligini istamas ekan bunday odam bag'rikenglik da'vo qilolmaydi. Shuning uchun Navoiy yozadiki:

*Aylama o'z ra'yingga ko'p e'tiqod,
Mo'tamad el ra'yidin ista kushod.[2, 101]*

Bu kabi qarashlarni keyingi davr ijodkorlaridan Zahiriddin Muhammad Bobur (1483-1530) asarlarida ham ko'ramiz. Ma'lumki, Boburning Samarqandni olish uchun qilgan uchinchi yurishi (1510-1511) davrida Erondagi safaviylar davlati bilan ittifoq tuzilgan edi. Safaviylar esa "qizilboshlar" deya atalib, Islomning shia mazhabini mahkam tutgan mutaassib sulola edi. Shuning uchun, ayrim zamondoshlari Boburni ham shia mazhabiga o'tib, e'tiqodini o'zgartirdi, deya mish-mishlar tarqatishadi. Mana shu vaqtlarda yozilgan Boburning bir fardida ularga qarata shunday javob berilgan:

Meni e'tiqodsiz deb bori el ichra yod etma,

Xudo uchun bori elni o'zungdek e'tiqod etma.[3, 9; 142]

Anglashiladiki, boshqa bir insonni e'tiqodsiz deb xalq o'rtasida badnom qilib, gapirib bo'lmaydi. Agar Tangri taoloni rozi qilaman desa, aynan uning ko'rib turgani uchun, Undan qo'rqib, o'zgalarni ham o'zidek buzuq fikrli deb o'ylamaslik zarur. Aks holda ig'vogar va fasodchi bo'lib qoladi.

Bobur esa hayoti davomida vijdonli, jasur va sog'lom e'tiqodda sobit bo'lib, nihoyatda bag'rikeng ham edi. U Hindistonni fath etganida (1526) bir qator shaharlarda hindlarning ziyoratgohi, ibodatxonalari va ma'bud haykallarini buzmaslikni amr qiladi. O'zga din vakillarini ibodatlarini qilishga qarshilik ko'rsatmagan. Aksincha, bid'at va buzuq e'tiqodni kasb qilib olgan firibgarlarni jazolagan. Masalan, "Boburnoma"da keltirilishicha (1519-1520 yil voqealari) hozirgi Afg'onistonning Maqom degan joyida Shahboz degan soxta qalandarning qabrini buzdiradi. Negaki, Yusuf Zayi va Dilozakdagi jamoani adashtirgan shu qalandar edi va Bobur aytadiki: *"Mundoq havolig' erda mulhid qalandarning qabri betaqribdur..."* deydi [4, 165]. Chunki, kimligi aslida noma'lum va soxta qalandarning juda xushmanzara joydagi qabri atrofiga bir toifa yolg'onchi kishilar yig'ilib, bu qabr salavot aytsa tebranadi, deb odamlarni aldar, o'zlari pinhona pardani silkitib turishardi. Bobur bu voqeani sinchiklab taftish qiladi, o'rgangach, yolg'onni fosh etib yuqoridagi chorani ko'radi.

Bobur 1525-1526 yillarda o'z e'tiqodiy qarashlarini aks ettiruvchi "Mubayyin" asarini yozadi. Unda muallif turli buzuq e'tiqodlarni emas necha asrlardan buyon diyorimizda amal qilinib kelinayotgan ahli sunna va jamoa e'tiqodini aks ettiruvchi to'liq hanafiya mazhabi asosida Islom fiqhini she'riy yo'lda o'zbek tilida kitob qilgan. Bunda ham Bobur dunyoqarashidagi bag'rikenglik, o'zga mazhab va dinlarni kamsitmaganligini ko'ramiz.

Bu kabi qarashlar aynan shunday yoki biroz o'zgacharoq ko'rinishda XIX asr o'zbek shoirlari ijodida ham namoyan bo'lgan. Misol uchun, Jahonotin Uvaysiy (1785-1845) g'azallaridan birida yozadi:

Kufrdin din ahli qilg'ay doim tarsandaliq,

Mazhabi ishq ichra Islom istama zunnorsiz...[5, 64]

Ya'ni, shoira aytmoqchiki, dindorlar kufr keltirib qo'yishdan doimo qo'rqadilar; agar sen ishq mazhabini tanlagan bo'lsang Islom dinini zunnorsiz talab qilma.

O'sha XIX asr birinchi yarmi uchun bunday fikrni she'riy shaklda baralla aytish shoiradan katta jasorat talab qilgan. Negaki, mazkur baytda ta'kidlangan birlamchi ma'nodan tashqari, ikkilamchi – irfoniy mazmun ham aks etgan. Rivoyatlarga ko'ra, Shayx San'on tarso (nasroniy) go'zaliga oshiq bo'lib qolgunga qadar, Islom olamida ma'lum va mashhur zot edi. U aynan o'sha qizga oshiqligi

tufayli nasroniy diniga o'tadi va buning belgisi sifatida beliga zunnor boylaydi. Ya'ni, aslida u botinan Islom ichra bo'lgani holda ishq mazhabi tufayli zohiran zunnor taqdi. Uvaysiy ham aynan mana shunday nozik ma'noga ishora qilgan holda asarida bag'rikenglik g'oyasini ilgari surmoqda.

XIX asr oxiri XX asr boshlariga kelib esa bunday qarashlar ma'rifiy-ijtimoiy xarakter kasb eta boshladi. Dunyoning rivojlangan mamlakatlarining taraqqiy topishi, turli sohalarida (fan, texnika, madaniyat) ilg'or an'analarni o'zlashtirishi she'riyatdagi bag'rikenglik tushuncha va g'oyalari bilan mushtarak holda ifoda etila boshlandi. Shu bilan birga, Turkiston xalqlarining qoloqlikka tushib qolish sabablari ham bir qancha shoirlar nazmida bo'y ko'rsatar, she'riyatning u yoki bu shaklida jarang topardi. Masalan, Husaynquli Muhsiniy (1860-1917) qalamiga mansub bir muxammasga diqqat etsak:

*Tutmaduk ibrat ila ilmu hunur ohangin,
Ko 'tarub bori jaholatlari nomi tekin,
Yovrupo ahlini ko 'r, donish ila farhangin,
Ko 'rsatur kechavu kun biza hama nayrangin,
Bemaorifda bizim ishlari dushvor o 'lduk...[6,108]*

Aytilmoqchiki, ilmu hunarni zamonaviy bilimlar asosida mukammal o'rganib, jaholatdan voz kechib, kechayu kunduz tinmay ma'rifatni o'rgangan Yevropa xalqi donishmandlik va fan-texnikada ilgarilab ketdi. Bizning bemaorif (ma'rifatsiz) ishlarimiz esa dushvor bo'lib qoldi.

Shoir yana davom etadiki, Xudodan boshqa barcha jonzot o'tguvchi. Shuning uchun, o'tkinchi dunyo hech vafo qilarmidiki, jahonning ingliz, fransuz, nemis, yahudiy va polyak kabi ilg'or xalqlari ilmu hunarni mukammal egallab, rivojlanib ketdilar. Biz Turkiston xalqlari esa ma'rifatsizlik oqibatida firqalarga bo'linib qoldik:

*Anglagaymizki, Xudodin digaridur holik,
Qildimu hech vafo bu falaki miynolik,
Anglis, xohi farang, nemisa, yahudu folik,
Bo 'ldilar barchalari ilmu hunarg'a molik,
Bemaorifda bizim firqamu iqrar o 'lduk...[6, 10; 109]*

Mana shunday insonparvarlik (gumanizm) tushunchalari bilan sug'orilgan she'riy satrlar o'sha davr millatimiz shoirlarining ne qadar keng fikrli va bag'rikeng, tom ma'noda – tolerantlik g'oyasi bilan ham hamohang ijod qilganliklarini isbot etadi. Ularda insonlarni millatlarga ajratib emas, qaysi xalq-millat ma'rifatga qay darajaga erisha bilganligi bilan vasf etiladi [8, 66]. Yoxud, asl insoniylik sifatleri ulug'lanadi. Bir so'z aytganda, Inson bo'lib dunyoga

kelganimiz uchun shukronalar aytib, to'g'ri va pok yashashga da'vat qilinadi. Chunonchi, shayx va shoir Ziyovuddinxon Haziniy (1867-1923) yozadi:

*Birni qildi shayxu olim, suvratin qildi u kun,
Shukri behad o'zga qilmay, bizni inson ayladi...* [7, 166]

Demakki, inson aslida insonlik bilan sharaflanganiga shukr aytmog'i zarur. Yana bir o'rinda esa odamlar irqi, dini va millatidan qat'iy nazar bu dunyoga kelgan ekan albatta baxtli bo'lishga haqli ekanligini shoir ta'kidlaydi:

*Bu jahonga kim kelibtur, bo'lmasun baxti qaro,
Ushbu illatga kishini qilmasun Haq muhtalo...* [7, 209]

Xulosa qilganda, mumtoz ijodkorlarimizning yuqorida keltirilgan va boshqa asarlarida insoniy qadriyatlar, ulug'lik, ezgulik, keng fikrlilik va albatta xalqlar aro hamjihatlik hamda diniy bag'rikenglik g'oyalari baland pardalarda kuylangan. Bu kabi jihatlarni yanada atroflicha o'rganish va targ'ib etish ma'anviyatimiz uchun g'oyat muhimdir.

Adabiyotlar

1. Шамс Табризий. Ғазаллар. Асқар Маҳкам таржимаси. –Тошкент: Ўқитувчи, 2006.
2. Алишер Навоий. Ҳикматли сўзлар. Тузувчи: А.Рустамов. –Тошкент: МК нашриёти, 1985.
3. Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Девон. Нашрга тайёрловчи: А.Абдуғафуров. –Тошкент: Фан, 1994.
4. Бобурнома. Нашрга тайёрловчи: С.Ҳасанов. –Тошкент: “Шарқ” НМАК, 2002.
5. Увайсий. Девон. Нашрга тайёрловчи: Ҳ.Раззоқов, Анисий. –Тошкент: Бадиий адабиёт, 1963.
6. Муҳсиний. Барҳаёт гулшан. Нашрга тайёрловчи: У.Неъматов. – Фарғона: “Фарғона” нашриёти, 2008.
7. Ҳазиний. Девон. Нашрга тайёрловчи: О.Жўрабоев. –Тошкент: Akademnashr, 2017.
8. Жўрабоев О. Матннинг матнлиги сирлари. Монография. -Тошкент: Tamaddun, 2017.
9. Juraboev O. BOBUR DEVONI QO'LYOZMALARI VA UNING TUZILISHI XUSUSIDA. Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi (TÜRK LAD). 7 Cilt, 2 Sayı. 2023. P.287-295.
10. Juraboev O. DAVR ADABIYOTIDA AMIR UMARXON FENOMENI. Educational Research in Universal Sciences (ERUS). Volume 2. Special Issue 14. 2023. P. 680-688.